

تبیین اهداف برنامه درسی خردگرایانه در منابع اسلامی

پری مشایخ¹
محمد رضا نیلی²
سید ابراهیم میرشاه جعفری³

چکیده

هدف: هدف پژوهش، تبیین و اعتباریابی اهداف برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی بود. **روش:** روش تحقیق، ترکیبی و از نوع اکتشافی - متوالی است. داده‌ها در بخش کیفی با استفاده از متون کاوی و مصاحبه و در بخش کمی به روش توصیفی - پیمایشی با استفاده از پرسشنامه جمع‌آوری شد. نخست به روش تحلیل مضمون متون اسلامی، چارچوب اولیه اهداف برنامه درسی خردگرایانه در قالب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر تدوین و از طریق مصاحبه با صاحب‌نظران، به روش سه‌سوسازی، بررسی و اعتباریابی شد. در پایان نیز با استفاده از روش توصیفی پیمایشی و بر اساس یافته‌های کیفی، پرسشنامه‌ای حاوی 18 عبارت با داشتن روایی صوری و پایایی مناسب (ضریب آلفا 84) تدوین شد. داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از روش آماری مجذور خی و ضریب توافقی کاپا بررسی شد. **یافته‌ها:** هدف غایی برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی، پرورش عقل در جهت قرب الی‌الله؛ مقاصد تربیتی آن، رشد حکمت و اهداف کلی این برنامه: رشد بصیرت و شناخت، تفکر، قدرت تمیز دادن؛ قدرت تصمیم‌گیری و مال‌اندیشی، رشد علمی و پژوهشی و همچنین رشد اخلاقی و تزکیه نفس مشخص شد. **نتیجه‌گیری:** اهداف ذکر شده، اهداف برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی است؛ زیرا عقل اسلامی در بنیاد خود، خدامحور است و تربیت عقلانی حکمت‌محور است که می‌تواند همه معانی عقل را در مفهوم جامع اسلامی آن در بر گیرد. برنامه درسی خردگرایانه؛ بصیرت، تفکر، قدرت تمیز دادن، تصمیم‌گیری و تزکیه نفس فراگیران را نیز رشد می‌دهد.

واژگان کلیدی: عقل، اهداف، اسلام، برنامه درسی.

دریافت مقاله: 95/09/15؛ تصویب نهایی: 96/05/25

1. دکتری برنامه ریزی درسی، مربی گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کازرون، کازرون، ایران.
2. دکتری برنامه درسی و دانشیار گروه علوم تربیتی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول) / نشانی: اصفهان؛ خیابان هزارجریب، دانشگاه اصفهان، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی / شماره: 37932217 / Email: m.nili.a@edu.ui.ac.ir
3. دکتری برنامه درسی و استاد گروه علوم تربیتی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه اصفهان.

الف) مقدمه و بیان مسئله

طی سالهای اخیر به دلیل گسترش رشته برنامه‌ریزی درسی، یکی از دغدغه‌های اساسی اساتید و دانشجویان این رشته، تدوین برنامه‌های درسی در زمینه‌های مختلف و بر اساس مبانی نظری جامعه ایران بوده است. یکی از این زمینه‌ها، پرورش نیروی عقلانی فراگیران است که در الگوی هدف‌گذاری برنامه درسی ملی، نقشی محوری دارد و همه فلاسفه و مکاتب فلسفی (با وجود تفاوت‌هایی که دارند) در پرورش آن توافق دارند (سیگل، 2008). یکی از ویژگی‌های اصلی تربیت اسلامی نیز تکیه بر عقل است و اولین هدف از سلسله اهداف نظام تربیتی اسلام را تربیت عقلانی فراگیر تشکیل می‌دهد. (عرافی، 1386)

در واقع؛ بُعد عقلانی که به عنوان استعداد در وجود آدمی نهاده شده، به خودی خود شکوفا نمی‌شود، بلکه برای پیمودن راه تکامل نیاز به هدایت و تربیت دارد (صفایی مقدم و همکاران، 1386) و تربیت عقلانی به معنی ایجاد شرایط مناسب برای پرورش قوه تفکر انسان ضرورت پیدا می‌کند (ملکی، 1379). یکی از سازوکارهای اساسی نظامهای تربیتی در این راستا، تدوین برنامه‌هایی به‌منظور پرورش عقل فراگیران یا برنامه درسی خردگرایانه است؛ اما از آنجا که برنامه درسی مقوله‌ای آمیخته به فرهنگ است و با ضرورتها و اقتضائات فکری، اعتقادی و ارزشی رابطه قوی دارد، باید با توجه به شرایط و ویژگی‌های بومی برای طراحی آن اقدام کرد (ملکی، 1385). در منابع اسلامی به‌عنوان زیربنای اساسی نظام تربیتی کشور، گنجینه‌ای غنی از احادیث در خصوص عقل و تربیت آن وجود دارد؛ لذا تدوین برنامه‌های درسی خردگرایانه با توجه به منابع اسلامی ضروری به نظر می‌رسد؛ برنامه‌ای که اهداف، فرصتهای یادگیری، روشهای تدریس و ارزشیابی مشخصی برای پرورش عقل فراگیران داشته باشد.

با توجه به اینکه اکثر صاحب‌نظران برنامه درسی (از جمله: تایلر، تابا، آیزنر و کلاین²) از هدف به عنوان عنصر ثابت و اثرگذار بر تدوین سایر عناصر برنامه درسی نام می‌برند (فتحی واجارگاه و شفیعی، 1386)، تدوین اهداف به عنوان اولین گام تدوین برنامه درسی ضروری به نظر می‌رسد (مهرمحمدی، 1395)؛ بنابراین، هدف این تحقیق، تدوین اهداف برنامه درسی خردگرایانه در منابع اسلامی است.

طبقه‌بندی‌های مختلفی از اهداف برنامه درسی ارائه شده است؛ برای مثال، کراتول³ اهداف را به هدفهای کلی، رفتاری و تدریس تقسیم می‌کند. ویلز و بونای (2006) اهداف کلی، ویژه و بسیار ویژه (نوریان، 1393) را بیان می‌کنند. در نظام آموزشی کشور ایران نیز که شکل متمرکز دارد و با توجه به وجود یک نظام اعتقادی همه‌شمول، اهداف به سطوح هدفهای غایی (آرمانی)، مقاصد آموزشی و هدفهای کلی

1. Siegel

2. Tayler, Taba, Eisner & Klien

3. Keratol

355 **تبيين اهداف برنامه درسی خردگرایانه در منابع اسلامی**

آموزشی (هدفهای دوره‌های تحصیلی، هدفهای یک درس در یک دوره، هدفهای یک واحد تدریس) تقسیم می‌شوند (ملکی، 1395). با توجه به همین تقسیم‌بندی، اهداف برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی در قالب پاسخ به سه سؤال ذیل بررسی شد:

1. اهداف غایی برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی کدامند؟
2. مقاصد برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی کدامند؟
3. اهداف کلی برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی کدامند؟

ب) مبانی نظری و پیشینه تحقیق

واژه «عقل» یا خرد از نظر لغوی از مصدر «عَقَلَ، يَعْقِلُ» به معنای منع، امساک (جوهری، 1368، ج 4: 1769)، ادراک و تدبیر در کاری کردن (دهخدا، 1377: مدخل عقل) است. از نظر اصطلاحی نیز به عنوان قوه شناسایی مجهولات و حابس سخنان و افعال مذموم (بن فارس، 1420، ج 2)، نوری روحانی که نفس به وسیله آن علوم بدیهی و نظری را درک می‌کند و قوه تشخیص امور صالح از فاسد در زندگی مادی و معنوی تعریف شده است (راغب اصفهانی، 1363). عقل یکی از قوای انسانی و یک نیروی تشخیصی و غربال‌کننده است که به واسطه آن، خیر و شر از یکدیگر تمییز داده می‌شود (فارابی؛ نقل از: کمالی‌زاده، 1393). عقل گاهی به اعتبار شأن علمی‌اش، عقل نظری و گاهی به اعتبار شأن عملی‌اش، عقل عملی نامیده می‌شود. از آن نظر که تجارب را ادراک و از مافوق فیض دریافت می‌کند، عقل نظری و از آن جهت که به دنبال عمل بعد از آن می‌رود و فیضهای یافته را در مادون پیاده می‌کند، عقل عملی نام دارد (جوادی آملی، 1376). عقل در هر دو بُعد قابل پرورش است و باروری آن وابسته به تربیت آن است. (امیری و خسروپناه، 1388)

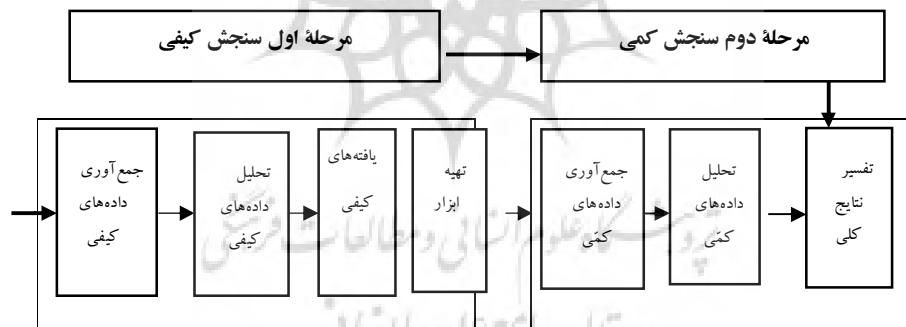
در همین راستا، متخصصان تربیتی در تحقیقات مختلف، روشها، اصول و مبانی تربیت عقلانی را مشخص کرده‌اند که به برخی از آنها اشاره می‌شود. ملکی (1379) روشهای تربیت عقلانی در نهج‌البلاغه را: مشاهده خلقت و تفکر در آن، ایجاد فضای روانی مناسب، درک محضر علما و دعوت به تدبیر در دانش بیان می‌کند. اعلائی و همکاران (1391)، اهداف برنامه درسی تربیت دینی مبتنی بر معرفت عقلانی را: خداشناسی و خداپرستی، معرفی و تأیید نبوت، معرفی قرآن و آموزه‌های آن، معرفی صاحبان خرد و ویژگی‌های آنان، یادآوری معاد و حیات اخروی، عبرت‌آموزی، تربیت افراد باتقوا، آموزش احکام الهی، ایجاد تفکر انتقادی، مقایسه و تطبیق ارزشهای الهی و غیر الهی می‌دانند. رضایی و همکاران (1394) با غایت‌شناسی تربیت عقلانی در ساحت فردی از دید آیت‌الله جوادی آملی، نشان می‌دهند غایات تربیت فردی، تهذیب و تزکیه نفس، محبت راستین، حیات حقیقی و دوری از غفلت است. پورمحمدی و ملکی (1394) هدف غایی تربیت عقلانی از دیدگاه علامه جعفری را عبادت خدا و اهداف واسطه‌ای آن را

خودسازی، غلبه بر هوای نفس، تبدیل احساسات خام به احساسات تصعید شده می‌دانند و روشهای تربیت عقلانی را اندیشیدن مبتنی بر محتوای وحیانی، تمرین و تکرار، تحریک به حقیقت‌جویی و ارائه تکلیف متناسب می‌دانند.

با توجه به اینکه هیچ‌کدام از تحقیقات ذکر شده به مبحث برنامه‌درسی خردگرایانه و اهداف این برنامه نپرداخته‌اند، محقق در این پژوهش در جستجوی تبیین مؤلفه‌های اهداف برنامه‌درسی خردگرایانه در متون اسلامی و اعتباریابی آن توسط اساتید متخصص برنامه‌درسی است.

ج) روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر به روش ترکیبی¹ و متوالی - اکتشافی² (شکل 1) انجام شد. در مرحله کیفی، چارچوب اولیه اهداف برنامه‌درسی خردگرایانه بر اساس منابع اسلامی (قرآن و حدیث)، به روش تحلیل مضمون و همچنین مصاحبه مشخص شد و در مرحله بعد، این چارچوب از طریق گردآوری داده‌های کمی به روش توصیفی - پیمایشی آزمون شد. در نهایت نیز تفسیر کلی از نتایج کمی و کیفی به عمل آمد (کرسول و پلاتوکلارک، 2007). از آنجا که در پژوهشهای آمیخته اکتشافی تأکید بر بخش کیفی است، در این پژوهش نیز ابتدا در بخش کیفی اهداف برنامه‌درسی خردگرایانه بر اساس متون اسلامی، مشخص و در بخش کمی، بررسی و اعتباریابی شد.

شکل 1: فرایند تحقیق ترکیبی متوالی اکتشافی (کرسول و پلاتوکلارک، 2007)

1. Mixed Method
2. Exploratory

جامعه، نمونه و روش نمونه‌گیری

نمونه تحقیق در بخش متون کاوی و تحلیل مضمون، شامل آیات قرآن و همه منابع حدیثی در زمینه عقل به ویژه کتابهای عقل و جهل اصول کافی، میزان الحکمه و خرد و خردگرایی در قرآن کریم اثر محمدی ری شهری، نهج البلاغه و تفسیر المیزان است که به طریق روش نمونه‌گیری هدفمند، همه آیات و احادیث در مورد عقل استخراج شد. شرکت کنندگان پژوهش در بخش مصاحبه، 9 نفر از متخصصان برنامه‌ریزی درسی و فلسفه تعلیم و تربیت از دانشگاههای شیراز، اصفهان، علامه طباطبایی و خوارزمی بودند که با رعایت قاعده اشباع نظری به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. همچنین در بخش کمی، شرکت کنندگان تحقیق شامل همه اساتید برنامه‌ریزی درسی و فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه شیراز، اصفهان، علامه طباطبایی و خوارزمی بودند که به دلیل کوچک بودن جامعه آماری، همه افراد به روش سرشماری به‌عنوان نمونه انتخاب شدند. حجم نمونه در این مرحله، 24 نفر بود.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

ابزار گردآوری اطلاعات، برگه‌های فیش‌برداری بود که به منظور ارزیابی داده‌ها، روایی و اعتبار آنها با درگیری و بررسی مداوم و دقیق بودن مراحل پژوهش بررسی شد. دیگر ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، مصاحبه و پرسشنامه بود. مصاحبه‌ها به صورت عمیق نیمه ساختاریافته اجرا شدند. محقق ضمن مقدمه‌ای، اهداف پژوهش را معرفی و سوالات پژوهش را مطرح می‌کرد. زمان هر مصاحبه بین 25 تا 40 دقیقه متغیر بود. به منظور افزایش قابلیت تعمیم‌پذیری یافته‌های مصاحبه، دو اصل مورد توجه بود: اصل اول، تلاش برای انتخاب نمونه‌ای که امکان دیدن موضوع از جوانب گوناگون را فراهم سازد. اصل دوم، امکان افزایش اندازه نمونه تا زمانی که دیدگاههای جدید پدیدار نشود. برای تأیید دقت و صحت داده‌های مصاحبه، از شیوه بررسی توسط اعضای پژوهش استفاده شد. علاوه بر محقق، دو تن از مدرسان آشنا با تحقیق کیفی، مفاهیم را بازنگری کردند که حدود 90 درصد در مورد مفاهیم اتفاق نظر وجود داشت. پرسشنامه‌ها نیز بر اساس یافته‌های بخش کیفی تهیه شدند و روایی صوری آنها توسط اساتید مشاور و راهنما تأیید شد. همچنین ضریب آلفا کرانباخ برای بررسی پایایی پرسشنامه‌ها 0/80 و قابل قبول بود.

د) یافته‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها

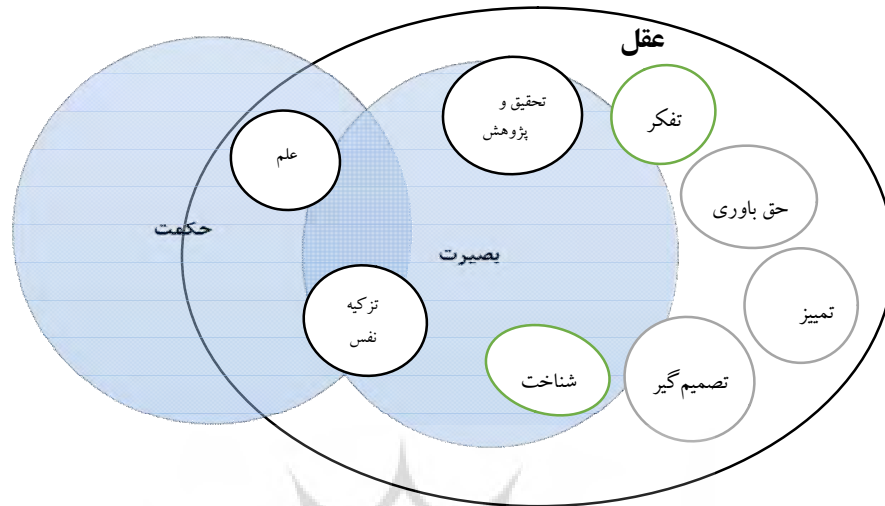
یافته‌های تحقیق در سه بخش متون کاوی، مصاحبه و پرسشنامه به صورت متوالی بررسی و تحلیل شد. در بخش متون کاوی برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مضمون و ابزار تحلیل شبکه مضامین به عنوان یکی از روشهای کارآمد تحقیق کیفی (براون و کلارک، 2006: 78) استفاده شد. مضمون، مبین اطلاعات مهمی درباره داده‌هاست و تا حدی معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد؛ روشی

است که داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی تبدیل می‌کند (عابدی و همکاران، 1390). طبق این روش، مضامین در سه مرحله کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و یکپارچه‌سازی از طریق مضامین فراگیر، بررسی شد و به سه دسته مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر طبقه‌بندی شد. سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و روابط میان آنها مشخص شد.

بدین صورت که طی هفت مرحله 1. گردآوری احادیث و آیات مرتبط با عقل از قرآن و منابع متفاوت حدیثی؛ 2. بررسی کلمه به کلمه احادیث و آیات و استخراج نکات مهم و برجسته؛ 3. ایجاد کدهای اولیه؛ 4. استخراج مضامین پایه از کدهای اولیه؛ 5. بررسی همخوانی مضامین با کدهای اولیه؛ 6. استخراج مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر و 7. ترسیم شبکه تحلیل مضامین؛ ابتدا گنجینه‌ای شامل 243 کد یا مضمون اولیه شناسایی و استخراج شد. سپس کدهای اولیه چندین بار مطالعه و بازبینی شدند و از بین این کدها 114 مقوله شناسایی شدند. در نهایت در قالب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر قرار داده شدند (جدول 1) و شبکه مفاهیم نیز ترسیم شد (شکل 2).

جدول 1: مضامین استخراج‌شده در مرحله تحلیل مضمون

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده 2	مضامین سازمان‌دهنده 1	مضامین پایه	
اطاعت خداوند		پرستش شناخت	توجه به عقیب، دینداری، بی‌توجهی به دنیا، پرستش خدا، عمل به فرمان خدا، صبر بر فرمان او، خوف و رجا	
بصیرت	حق‌باوری	قبول حق	شناخت حق	
	شناخت	رد باطل	شناخت باطل، برتری دادن حق بر باطل	
		افراد و خود	آزمایش افراد، حکمت، شناخت خود	
		موقعیت و زمان	تقسیم وقت، استفاده از فرصت شناخت موقعیت	
	عبرت‌آموزی	حسن تدبیر	اندازه نگه داشتن، نپر داختن به امور غیر ممکن، تصمیم درست	
	تصمیم‌گیری	عبرت	پندپذیری	
	تفکر	فهم	تندی دریافت، زیرکی، تأمل و درنگ	
حکمت	تمیز دادن	استنتاج و استدلال	برهان، تعصب نداشتن، ناقص دانستن عقل خود، پذیرش تغییر	
	علم	خیر و شر	شناخت خیر، شناخت بدی، انتخاب از بین دو بدی	
	پژوهش	معرفت	اعتراف به جهل، دنبال علم رفتن	
	تزکیه نفس	محاسبه و مراقبه	تجربه	تجربه، گمان درست، احتمال، تجربه، ارزش سنجی افکار
			کمال نفس، متهم داشتن نفس، تهذیب نفس، شناخت نفس،	

شکل 2: شبکه مضامین فراگیر استخراج‌شده از تحلیل مضمون

از آنجا که پژوهشگر طی مصاحبه و در راستای تجزیه و تحلیل داده‌ها، به خلق معانی پویا از مواد خام می‌پردازد (عابدی و نصر اصفهانی، 1393)، برای تحلیل مصاحبه‌ها از روش هفت مرحله‌ای کلایزی¹ استفاده شد. ابتدا داده‌های مصاحبه، کلمه به کلمه روی کاغذ پیاده شد. سپس برای درک دقیق آنها چند بار مطالعه و جملات مهم مرتبط با پدیده مدنظر استخراج شد. در مرحله بعد، معانی از طریق روشن‌سازی مفاهیم پنهان در جملات مهم، فرموله و در مقوله‌ها دسته‌بندی شد. در مرحله آخر، نتایج از طریق اعمال یک نظم و ساختار به خوشه‌ها، ترکیب و اهداف برنامه درسی خردگرایانه استخراج شد.

در این مرحله، برخی مصاحبه‌شوندگان معتقد بودند شناخت و بصیرت در قالب یک هدف قرار داده شود. اکثر آنها بر حکمت تأکید داشتند؛ حتی یکی از مصاحبه‌شوندگان بر تمایل خود به تدوین برنامه درسی حکمت‌محور می‌گفت. علاوه بر این، مصاحبه‌شوندگان معتقد بودند تحقیق و پژوهش همراه با ساخت دانش است؛ بنابراین، این دو هدف نیز در هم ادغام شدند. در نهایت، فهرست اهداف برنامه درسی خردگرایانه مستخرج از منابع اسلامی اعتباریابی و تدوین شد. (جدول 2)

جدول 2: گویه‌های استخراج شده از تجزیه و تحلیل مصاحبه در ارتباط با عنصر هدف

شماره	گویه استخراج شده	فراوانی
1	شناخت تفسیر داوری و قضاوت	4
2	تفکر انتقادی (استدلال و استنتاج)	5
3	عاقبت‌اندیشی و مآل‌اندیشی	4
4	نیروی تمیز درست و نادرست	6
5	تحقیق و پژوهش و تولید دانش	5
6	زمینه‌سازی برای تفکر منطقی و استقلال فکری	4
7	افزایش قدرت حدس و گمان (حدس‌های صائب)	6
8	بصیرت و شناخت	5

در مرحله سوم، پرسشنامه تدوین شده بر اساس مراحل قبل در اختیار اساتید نمونه قرار گرفت تا توافق خود را با اهداف مشخص شده به عنوان اهداف برنامه درسی خردگرایانه بیان کنند. در این مرحله به منظور انتخاب عبارات برتر، مجذور خی محاسبه شد. با توجه به یافته‌ها می‌توان گفت هدف غایی برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی، قرب الی‌الله ($P < /05$ ، $\chi^2 = 38/45$) و مقاصد این برنامه، رشد حکمت است ($p < 01$ ، $\chi^2 = 42/66$). نتایج تحلیل آماری مجذور خی برای «هدف کلی رشد حق‌باوری» معنادار نشد، لذا این هدف حذف شد؛ اما مجذور خی برای سایر اهداف معنادار شد. (جدول 3)

جدول 3: نتایج تحلیل آماری خی دو برای اهداف برنامه درسی خردگرایانه

گویه	مجذور خی	درجه آزادی	سطح معناداری
رشد مهارت‌های شناختی و بصیرت فراگیران	32/83	2	/01
رشد توانایی مآل‌اندیشی و تصمیم‌گیری فراگیران	31/34	2	/01
رشد توانایی تمیز دادن فراگیران	28/01	2	/05
رشد تفکر فراگیران	35/66	2	/01
رشد حق‌باوری فراگیران	11/2	2	/7
رشد توانایی علمی و پژوهشی فراگیران	32/8	2	/01
رشد اخلاقی و تزکیه نفس فراگیران	38/2	2	/01

علاوه بر محاسبه مجذور خی برای تحلیل داده‌ها، از ضریب توافقی کاپا نیز استفاده شد که ضریب کاپای به دست آمده برای اهداف بالاتر از 61/ و قابل قبول بود. (جدول 4)

تبیین اهداف برنامه درسی خردگرایانه در منابع اسلامی ❖ 361

جدول 4: نتایج تحلیل آماری ضریب توافقی کاپا برای اهداف برنامه درسی خردگرایانه

ضریب توافق کاپا	گویه
79/	رشد عقل در جهت قرب الی الله
75/	رشد حکمت در فراگیران
78/	رشد مهارت‌های شناختی و بصیرت فراگیران
71/	رشد توانایی مال‌اندیشی و تصمیم‌گیری فراگیران
71/	رشد توانایی تمیز دادن فراگیران
81/	رشد تفکر فراگیران
72/	رشد توانایی علمی و پژوهشی فراگیران
69/	رشد اخلاقی و تزکیه نفس در فراگیران

با توجه یافته‌های سه بخش تحقیق، در پاسخ به سؤال اول تحقیق می‌توان گفت هدف غایی برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی، پرورش عقل در جهت قرب الی‌الله است. به عبارتی؛ در مضامین اسلامی از عقل خالص به لب تعبیر می‌شود و مقصود از لب، عقلی است که در راه اطاعت خداوند به کار برده شود (مصلاهی‌پور و محمدی، 1393). همچنین امام صادق (ع) می‌فرمایند: «آنچه به سبب آن پروردگار مهربان عبادت می‌شود و به وسیله آن بهشت به دست می‌آید، عقل است» (حر عاملی، 1364، ج 8: 65). پیامبر (ص) می‌فرمایند: «خداوند خرد را سه قسمت آفریده؛ هر که همه را داشت، خردش کامل است؛ خوب شناختن خدا، نیکو طاعت کردن برای خدا و خوب پایداری کردن در اجرای فرمانش» (طبرسی، 1374) و کامل‌ترین مردم از لحاظ عقل، خدا ترس‌ترینشان است. (ابن شعبه حرانی، 1382: 35)

در پاسخ به سؤال دوم تحقیق، با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان گفت مقصد برنامه درسی خردگرایانه، رشد حکمت است. راغب (1363) حکمت را رسیدن به حق از راه علم و عقل می‌داند. عقل و حکمت، قرابت نزدیکی با هم دارند؛ امام کاظم (ع) در تفسیر آیه 12 لقمان، مراد از حکمت را عقل و فهم می‌داند (کلبی، 1375، ج 1: 10). امام علی (ع) حکمت را گاه زبان عقل و گاه گنه عقل می‌داند (حسینی‌زاده و خدمتی، 1391). امام صادق (ع) نیز می‌فرمایند: «لَدَقَّتْ و ممارست در حکمت، عقل را بارور می‌سازد». (ابن شعبه حرانی، 1382: 336-343)

در پاسخ به سؤال سوم پژوهش نیز می‌توان به اهداف کلی ذیل به عنوان اهداف کلی برنامه درسی خردگرایانه اشاره کرد:

1. رشد بصیرت و شناخت فراگیر: بصیرت، ادراک حقایق و رؤیت اشیا توسط ادله و براهین است؛ به معنای آگاهی، شناخت عمیق و علمی یقینی است که به انسان، توانایی درک حقایق و پشت پرده حوادث را می‌دهد (مظفری، 1389). در واقع؛ بصیرت به درجه خاصی از خردورزی اطلاق می‌شود که نتیجه آن، نگاه صحیح به پدیده‌ها و ژرف‌نگری در آنهاست. (مصلاهی‌پور و محمدی، 1393)

احادیث متفاوت ذیل، نشانه‌های فرد عاقل را شناخت خداوند، خود، دیگران، موقعیت و زمان معرفی می‌کنند. حضرت علی(ع) می‌فرماید: برترین خرد، خودشناسی است. آن که خویش را بشناسد، خردمند شود (آجمال خوانساری، 1366، ج 7: 387). در حدیثی دیگر آمده است: آن که از مرز و اندازه خویش بگذرد، خردمند نیست (محمدی ری شهری، 1386). عاقل‌ترین مردم کسی است که به عیبهای خویش بینا و از عیوب دیگران، نابینا باشد. (تمیمی، 1366)

امام کاظم(ع) در روایت هشام می‌فرماید: «ای هشام! عاقل به کسی که بتسد و تکذیبش کند، خیر ندهد و از آن که نگرانی مضایقه دارد، چیزی نخواهد» (مجلسی، 1374). حضرت علی(ع) می‌فرماید: «آرام گرفتن به هر کس پیش از آزمایش کردن، از کوتاهی عقل است. مراد از آرام گرفتن، دوستی یا اعتماد کردن است» (آجمال خوانساری، 1366، ج 2: 103). همچنین می‌فرماید: «سزاوار است که خردمند به موقعیت خویش بنگرد و اهل زمانش را بشناسد» (محمدی ری شهری، 1393). «خردمند کسی است که احسانهای خود را نیکو به‌جا آورد و کوششهای خود را در جایگاههای آن گذارد» و می‌فرماید: «خردمند کسی است که کارش را محکم می‌سازد». امام صادق(ع) نیز می‌فرماید: «خردمند، از یک سوراخ، دو بار گزیده نمی‌شود». (محمدی ری شهری، 1386)

2. فراگیر بتواند خوب و بد را از هم تمیز دهد. کلینی(1375) یکی از نیروهای عقل را تمیز خوب و بد می‌داند. در وسائل الشیعه(1364، ج 8: 64) آمده است: «عقل عبارت است از درک کردن خیر و شر، تمیز دادن میان آنها و شناختن انگیزه‌های امور و این همان مقصود و مناط تکلیف است». علامه هم مدرکات آدمی و قوه‌ای را که در خود سراغ دارد و به وسیله آن خیر و شر، حق و باطل را تشخیص می‌دهد، عقل نامیده است. (مجلسی، 1362؛ نقل از: بهشتی‌پور، 1390)

روایت امام موسی کاظم(ع) به هشام در رابطه با آیه 43 عنکبوت نیز نشان می‌دهد یکی از بارزترین صفات عقل برای انسان، همین تمیز دادن و جدا کردن است؛ جدا کردن سخن راست از سخن دروغ، سخن ضعیف از سخن قوی، سخن منطقی از سخن غیر منطقی و خلاصه غربال کردن. (مطهری، 1395)

امام علی(ع) می‌فرماید: «هر که جویای عقل عملی است، باید چیزهای اصلی و غیر اصلی را از یکدیگر بازشناسد و تمیز دهد» (حکیمی، 1375). «خردمند کسی نیست که نیک را از بد بازشناسد، بلکه کسی است که از دو بدی، آن را که کمتر بد است بشناسد». (محمدی ری شهری، 1386: 77)

3. فراگیر توانایی عاقبت‌اندیشی و تصمیم‌گیری را کسب کند: کلینی(1375، ج 1: 498) نیروی اخذ تصمیم را یکی از نیروهای عقل می‌داند. در مورد رابطه بین عقل و عاقبت‌اندیشی نیز می‌توان به احادیث ذیل اشاره کرد: امام علی(ع) می‌فرماید «به درستی که نیست عقل، مگر نظر کردن در عاقبتها و فراگرفتن به دوراندیشی» (آجمال خوانساری، 1366، ج 3: 84). «نشانه فرد عاقل، عاقبت‌اندیشی قبل از سخن گفتن است» (ابن شعبه

تبیین اهداف برنامه درسی خردگرایانه در منابع اسلامی ❖ 363

حرانی، 1382: 33). «عقلی همچون عاقبت‌اندیشی نیست» (ابن بابویه، 1366، ج 6: 274). «چشم دل خردمند، پایان خویش را می‌بیند و فراز نشیب آن را می‌شناسد» (محمدی‌ری‌شهری، 1386)

4. فراگیر مهارت‌های تفکر را کسب کند و فکر کردن صحیح را بیاموزد. امام موسی کاظم (ع) در فقره اول و یازدهم روایت هشام، کلمه فهم را در کنار عقل ذکر کرده‌اند. در بند 13 روایت مذکور، تفکر به عنوان علامت و نشان وجود عقل در انسان نام برده شده است.

در روایات نیز آمده است: «عقل نیکو می‌کند فکر را؛ پس هر که عاقل تر باشد، اعتماد بر او و فکر او بیشتر است» (آقاجمال خوانساری، 1366، ج 1: 133). «اصل عقل، فکر کردن است» (همان، ج 2: 417). «ستون انسان، عقل اوست و زیرکی و فهم از عقل ناشی می‌شوند» (کلینی، 1388). «دلیل عقل، تفکر است» (کلینی، 1375، ج 1: 49). «فکر جلای عقلها و سبب زیاد شدن آنها شود» (آقاجمال خوانساری، 1366، ج 1: 232)

5. فراگیر از نظر علمی و پژوهشی رشد پیدا کند. در تأیید این هدف می‌توان گفت عقل نیروی مدرک انسان برای فهم و کشف حقایق است. عالم، به علم و معرفت به عنوان مواد خامی که عقل ورزی روی آنها انجام می‌شود نیاز دارد (بهشتی، 1388)؛ زیرا کمال قوه عاقله از طریق درک معارف الهی و علوم ربانی و بینش درباره هستی و مطالعه نظام و سازمان دقیق آن امکان‌پذیر است. (ایمانی، 1388)

در بند 14 روایت هشام، دو واژه علم و عقل کنار هم به کار رفته است. در بند ششم با تمسک به آیه‌ای از قرآن، برخورداری از علم را شرط عقل‌ورزی ذکر کرده‌اند و از بندهای 24، 25، 27 و 28 نیز همراهی و تلازم علم و عقل فهمیده می‌شود (مهدی‌زاده، 1383). امام علی (ع) نیز می‌فرمایند: «عقل، مرکب علم است» (الحیاء، ج 1: 76) و «عقل با دانش سامان می‌یابد» (همان: 37)

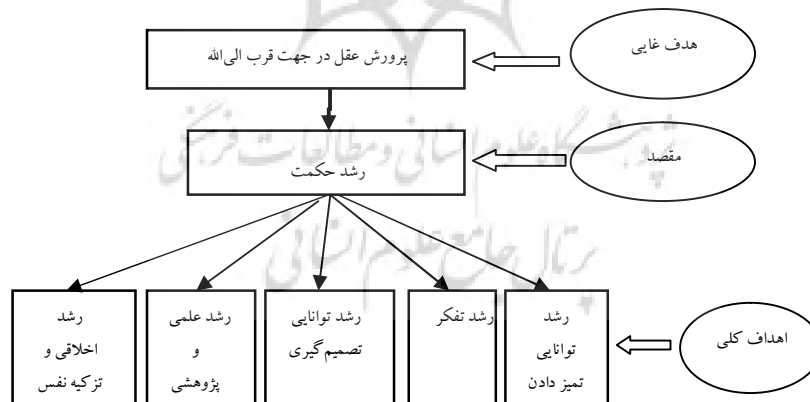
در واقع؛ یکی از روشهای پرورش عقل نظری است. ترکیب دانش و معلومات با تجارب عملی، از محورهای مهمی است که اندیشمندان تعلیم و تربیت بر آن تأکید کرده‌اند (بهشتی، 1388). امام علی (ع) می‌فرمایند: «عقل، حفظ تجربه‌هاست» (نهج‌البلاغه: 272). امام حسین (ع) معتقد است طول تجربه، عقل را افزایش می‌دهد. (مجلسی، 1374، ج 75: 117)

6. توانایی‌های اخلاقی و تزکیه نفس در فراگیر رشد یابد. از آنجا که گرایشهای نفسانی و طبیعی انسان از یک سو و آلودگی‌های گناه و معصیت از سوی دیگر، توازن عقل را هم در اندیشه و نظر و هم در عمل و رفتار سلب می‌کنند، تزکیه نفس و کسب تقوا به عنوان روش تربیت عقلانی را هم در اسلام و هم در تعلیم و تربیت مهم دانسته‌اند. قرآن در پرورش عقل بر تزکیه نفس تأکید کرده و به فرموده امام علی (ع): هر کس نفسش را پاکیزه نکند، از عقلش بهره‌مند نشود (احسانی، 1392). خردمندی با هوای نفس جمع نشود و هر که از هوای نفس خود دوری کند، خردش سالم باشد. (کلینی، 1375، ج 1: 19)

تزکیه نفس را روش مانع‌زدایی نیز می‌توان نامید که موانع رشد عقل فطری را می‌زداید و به طور غیر مستقیم سبب پرورش عقل می‌شود (بهینی، 1388). روش تزکیه، حافظ و نگهدارنده عقل فطری از جاذبه و هوا و هوس است و آن که جان خود را پاکیزه نکند، از عقل انسانی سودی نبرد. (ایمانی، 1388)

ه) بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش، اهداف برنامه درسی خردگرایانه با توجه به احادیث و آیات قرآن کریم در مورد عقل، در سه بخش اهداف غایی، مقاصد و اهداف کلی، از منابع اسلامی استخراج و توسط متخصصان فلسفه تعلیم و تربیت و برنامه‌ریزی درسی به شیوه سه سوسازی اعتباریابی شد. با توجه یافته‌های سه بخش تحقیق، هدف غایی برنامه درسی خردگرایانه در متون اسلامی، پرورش عقل در جهت قرب الی‌الله است؛ زیرا عقل اسلامی در بنیاد خود، خدامحور است. مقصد برنامه درسی خردگرایانه، رشد حکمت و تربیت عقلانی حکمت‌محور است که می‌تواند همه معانی عقل را در مفهوم جامع اسلامی آن در بر گیرد. اهداف کلی برنامه درسی خردگرایانه نیز رشد بصیرت و شناخت فراگیر، رشد توانایی فراگیر در تمیز دادن خوب و بد، رشد توانایی عاقبت‌اندیشی و تصمیم‌گیری فراگیر، رشد مهارت‌های تفکر فراگیر، رشد توانایی علمی و پژوهشی فراگیر و رشد اخلاقی و تزکیه نفس فراگیر است.

شکل 3: اهداف برنامه درسی خردگرایانه بر اساس متون اسلامی

تبیین اهداف برنامه درسی خردگرایانه در منابع اسلامی 365

گفتنی است با توجه به اینکه نتایج این پژوهش اهداف برنامه درسی خردگرایانه را از دیدگاه اسلام مشخص ساخته است، به منظور اجرایی شدن این مفهوم در نظام آموزشی، لازم است تحقیقات و اقدامات جامع تری انجام شود؛ از این رو، پیشنهاد می‌شود پژوهشهایی در زمینه تبیین اهداف نگرشی و توانشی متناسب با سطح رشدی فراگیران مبتنی بر آموزه‌های اسلامی انجام شود. همچنین سایر ابعاد عقل در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و غیره در تحقیقات بعدی بررسی شود.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن بابویه، محمد بن علی (1366). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (1382). تحف العقول. ترجمه جنتی. تهران: امیر کبیر.
- ابن فارس، احمد بن زکریا (1420 ق). معجم مقیاس اللغه. قم: دارالکتب العلمیه.
- احسانی، محمد (1392). توبیت عقلانی در قرآن کریم. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- اعرافی، علیرضا (1386). اهداف توبیت از دیدگاه اسلام. تهران: سمت.
- اعلائی، غلامحسین؛ سید هاشم گلستانی و نرگس کشتی آرای (1391). «تحلیل معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآن کریم بر اساس تفسیر المیزان و دلالت‌های آن بر اهداف برنامه‌های درسی توبیت دینی». پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ش 9 (2): 33-56.
- امیری، نفیسه و عبدالحسین خسروپناه (1388). «عقل و عقل‌گرایی در فلسفه و قرآن». پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن، ش 1 (2): 25-42.
- ایمانی، محسن (1388). توبیت عقلانی. تهران: امیر کبیر.
- آقاجمال خوانساری، محمد بن حسین (1366). غرر الحکم و درر الکلم. تهران: دانشگاه تهران.
- بهشتی، سعید (1388). آیین خودپروری. تهران: دانش و اندیشه معاصر.
- بهشتی پور، روح‌الله (1390). «عقل و وحی از نظر علامه طباطبایی». فلسفه دین، ش 8 (9): 24-5.
- پور محمودی عارف و حسن ملکی (1394). «توبیت عقلانی از دیدگاه علامه جعفری و پیامدهای تربیتی آن». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ش 23 (29): 29-48.
- تیممی آمدی، عبد الواحد بن محمد (1366). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دار الکتب الإسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (1376). عقل در هندسه معرفت دینی. قم: اسرا.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (1368). الصحاح. تهران: امیری.
- حر عاملی، محمد بن حسن (1364). جهاد النفس وسائل الشیعه. تهران: [بی‌نا].
- حسینی‌زاده، سید علی و ابوطالب خدمتی (1391). «روش حکمت‌آموزی در قرآن کریم». تربیت اسلامی، ش 3 (15): 7-35.
- حکیمی، محمد رضا؛ حکیمی، محمد؛ حکیمی، علی (1375). الحیات. مترجم: آرام، احمد، تهران: نشر دفتر فرهنگ اسلامی
- دهخدا، علی‌اکبر (1377). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی (1363). مفردات الفاظ القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- رضایی، محمدجعفر؛ رضاعلی نوروزی و مجتبی سپاهی (1394). «غایت‌شناسی توبیت عقلانی در ساحت فردی از دید آیت‌الله جوادی آملی». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ش 23 (25): 39-57.

تبییین اهداف برنامه درسی خردگرایانه در منابع اسلامی 367

- صفایی مقدم، مسعود؛ علیرضا رشیدی و محمدجعفر پاک سرشت (1386). «بررسی اصل عقلانیت در منابع اسلامی و استلزامات تربیتی آن». علوم تربیتی و روان‌شناسی اهواز، ش 13(4): 1-29.
- طبرسی، علی بن حسن (1374). مشکاة الأنوار. مترجم: عطاردی قوچانی، عزیز الله؛ تهران نشر عطارد
- عابدی جعفری، حسن؛ محمدسعید تسلیمی، ابوالحسن فقیهی و محمد شیخ‌زاده (1390). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی». اندیشه مدیریت راهبردی، ش 5(2): 151-198.
- عابدی، منیره و احمدرضا نصر اصفهانی (1393). «اصول اخلاقی پژوهش از منظر نهج البلاغه». مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ش 18 (59): 297-312.
- فتحی واجارگاه، کوروش و ناهید شفیعی (1386). «ارزیابی کیفیت برنامه درسی دانشگاهی (مورد برنامه درسی آموزش بزرگسالان». مطالعات برنامه درسی، ش 2(5): 43-51.
- کلینی، محمد (1388). تحفة الاولیاء (ترجمه اصول کافی). مترجم: اردکانی، محمد علی. قم: دارالحدیث
- کمالی‌زاده، طاهره (1393). «معانی و کاربردهای عقل در رساله فی العقل فارابی». قیستان، ش 19(1): 35-60.
- کلینی، محمد بن یعقوب (1375). اصول الکافی. ترجمه محمدباقر کمره‌ای. قم: اسوه.
- مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی (1374). بنادر البحار (ترجمه و شرح کتاب بحار الأنوار). مترجم: فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی. قم: فقیه
- مجلسی، محمدباقر (1374). بحار الأنوار. ترجمه ابوالحسن موسوی همدانی. قم: دارالحدیث.
- محمدی ری‌شهری، محمد (1386). میزان الحکمه. قم: دارالحدیث.
- محمدی ری‌شهری، محمد (1393). خردگرایی در قرآن و حدیث. قم: دارالحدیث.
- مصلائی‌پور، عباس و مروت محمدی (1393). «معناشناسی بصیرت در نهج البلاغه». قیام، ش 4(10): 8-36.
- مطهری، مرتضی (1395). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا
- مظفری، آیت (1389). «مبانی بصیرت». مجله حکومت اسلامی، ش 15(1).
- ملکی، حسن (1379). «تربیت عقلانی در نهج البلاغه و دلالت‌های آموزشی آن». مجموعه مقالات همایش تربیت در سیره و کلام امام علی. تهران: مرکز مطالعات تربیت اسلامی.
- ملکی، حسن (1385). «دیدگاه برنامه درسی فطری - معنوی مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی». کنگره ملی علوم انسانی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ملکی، حسن (1395). برنامه‌ریزی درسی راهنمای عمل. تهران: مدرسه برهان.
- مهدی‌زاده، حسین (1383). آیین عقل‌ورزی: پژوهشی در باب جایگاه عقل در تربیت از دیدگاه امام کاظم (ع) در روایت هشام بن حکم. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مهر محمدی، محمود (1395). برنامه‌ریزی درسی (نظرگاهها، رویکردها و چشم‌اندازها). مشهد: به نشر
- نوریان، محمد (1393). راهنمای عملی تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی. تهران: شورا.

- **The Holy Quran.**
- Abedi Ja'fari, H.; M. Taslimi, A. Faghihi & M. Shaykhzadeh (2011). **"Thematic Analysis and Thematic Networks: A Simple and Efficient Method for Exploring Patterns Embedded in Qualitative Data Municipalities"**. *Strategic Management Thought*, 5(2): 151-198.
- Abedi, M. & A.R. Nasr Esfahani (2014). **"Ethical Principles of Research from the Perspective of Nahj-al-balage"**. *Knowledge Studies in the Islamic University*, 18(59): 297-312.
- Agha Jamal Khansari, M.H. (1987). **Ghurar-al-Hikam wa Durar-al-Kalam**. Tehran: Tehran University Press.
- Alaei, G.H.; S.H. Golestani & N. Keshtiaray (2012). **"The Analysis of Considered Intellectual Knowledge in Verses of the Holy Quran Based on Tafsir Almizan and Its Implications on the Aims of Religious Education Curriculum"**. *Research in Curriculum Planning*, 2 (6): 20-37.
- Amiri, N. & A. Khosropanah (2009). **"Reason and Rationalism in Philosophy and Quran"**. *Quran Interdisciplinary Research*, 2(1): 25-42.
- Arafi, A.R. (2007). **An Introduction to Islamic Education: Islamic Aims of Education**. Tehran: Samt Publication.
- Beheshti, S. (2009). **Wisdoms' religion (An Inquiry Concerning: System of Intellectual Education on the Basis of Imam Ali's Statements)**. Tehran: Contemporary Pub.
- Beheshtipour, R. (2011). **"Intellect and Revelation from Allameh Tabatabaei's Point of View"**. *Journal of Philosophy of Religion*, 8(9).
- Braun, V. & V. Clarke (2006). **"Using Thematic Analysis in Psychology"**. *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2: 77-101.
- Creswell, J. & V. Plano Clark (2007). **Designing and Conducting Mixed Methods Research**. Thousand Oaks: Sage.
- Dekhoda, A.A. (1998). **Dictionary**. Tehran: Tehran University Press.
- Ehsani, M. (2013). **Rationality Education in Holly Quran**. Qum: Islamic Sciences and Culture Academy.
- Fathi Vajargah, K. & N. Shafiee (2007). **"Quality Assessment of Adult Education Curriculum in Universities"**. *Journal of Curriculum Studies*, 2 (5): 43-51.
- Hakimi, Mohammad Reza; Hakimi, Mohammad; Hakimi, Ali (1996). **Al-Hayat**. Translator: Aram, Ahmad, Tehran:
- Hosseini Zadeh, S.A. & A. Khedmate (2012). **"Methods of Learning Wisdom in Quran"**. *Islamic Education*, 3(15): 7-35.
- Hurr al-Ameli (1985). **Wasā'il al-Shī'a**, Tehran.
- Ibn Babawaih, M.A. (1987). **Man La Yahduruhu al-Faqih**. Qum: Islamic Publishing House.
- Ibn Fares, A. bin Zakariya (1420 A.H.). **Mojam Magueys Al-Loghat**. Qum: Darol-kotobe Elmiya.

- Ibn Shu'ba al-Harrani, A. (2003). **Tuhaf -al-Uqul**. Translator Jannati. Tehran: Amir Kabir Institute Publications.
- Imani, Mohsen (2008). **Rationalistic Education**. Tehran: Amirkabir Publication.
- Javadi Amoli, A. (1997). **The Role of the Intellect in the Geometry of Religious Knowledge**. Qum: Ezra Publications.
- Johari, I.H. (1989). **Al -Sehhah**. Tehran: Amari Publishing.
- Kamali Zadeh, T. (2014). “**Meanings and Uses of Reason in al-Farabi’s Treatise**”. *Ghobestan*, 19(1): 35-60.
- Koleyni, M. (1996). **Osol al-kafi**. Qum: Osveh Publication.
- Koleyni, M. (2009). **Tohfat Al-Oleyia**, Translator: M. A. Ardakani, Qum: Dar al-Hadith Publication.
- Majlesi, M.B. (1995). **Bahar al-Anwar**. Translator: A. Mousavi Hamedani. Qum: Dar al-Hadith Publication.
- Majlisi, M. B. (1995). **Benader Al-Behar**. Translator: A. FeyzolEslam Hamedane. Qum: Faghih Publication.
- Maleki H. (2006). “**Intrinsic-Spiritual Curriculum View Based on Islamic Philosophy of Education**”. *National Congress of Human Sciences*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Maleki, H. (2000). “**Rational Education in Nahj-al-Balage and its Educational Implications**”. *Proceedings of the Educational Conference in Sīra and Kalam Imam Ali*. Tehran: Center for the Study of Islamic Education.
- Maleki, H. (2016). **Curriculum (Action guide)**. Tehran: Cultural Institute of Burhan School.
- Mehdi Zadeh, H. (2004). **Religion of Wisdom: A Research on the Position of Reason in Education from the Viewpoint of Imam Kazem, In the Narrative of Hisham Ibn Hakam**. Qum: Publication of Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Mehr Mohammadi, M. (2002). **Curriculum(Theories, Approaches and Perspectives)**. Mashhad: Beh Nashr
- Mohammadi Ray Shahri, M. (2007). **The Scale of Wisdom**. Qum: Dar al-Hadith Scientific-Cultural Institute.
- Mohammadi Ray Shahri, M. (2014). **Wisdom in Quran and Hadith**. Qum: Dar al-Hadith Scientific-Cultural Institute.
- Mosalae Pour, A. & M. Mohammadi (2014). “**The Semantics of Insight in Nahj al-Balagheh**”. *Qayem*, 4(10): 8-36.
- Motahari, M. (2016). **Education in Islam**: Tehran: Sadra Press
- Mozafari, A. (2010). “**Basics of Insight**”. *Islamic Government*, 15(1).
- Norian, M. (2014). **Practical Guide to Content Analysis of Elementary Textbooks**. Tehran: Shura Publishing.

- Pur Mahmudi, A. & H. Maleki (2015). “**Rational Education in the Viewpoint of Allame Ja'fari and its Educational Consequences**”. *Research on Islamic Education Issues*, 23(29): 29-48.
- Ragheb Isfahani, H. (1412 A.D.). **The Scattered Words of the Quran**. Tehran: Naser Khosro Publication.
- Rezaian, M.J.; R.A. Norouzi & M. Sepahi (2015). “**Rationality Education from Allameh Javadi Amoli's Perspective**”. *Islamic Education Problems Research*, 22(25): 39-57.
- Safaei Moghaddam, M.; A.R. Rashidi & M.J. Pakseresht (2007). “**A Survey of Rationality Principles in Islamic Sources and Its Educational Implications**”. *Journal of Education and Psychology*, 13 (4): 1-29.
- Siegel, H. (2008). **A Companion to the Philosophy of Education**. DOI: 10.1002 /9780470996454. ch22, P. 305-319. University of Miami.
- Tabarsi, A. S. (1995). **Meshkat Al-Anvar**, Translator: A .Otarode. Tehran: Otarod Publicaton
- Tamimi Amadi, A. (1987). **Ghurur al-Hikam VA Durar al-Kalim**. Qum: Islamic Advertising Press.

